

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
УНІВЕРСИТЕТ МИТНОЇ СПРАВИ ТА ФІНАНСІВ

Навчально-науковий інститут права та міжнародно-правових відносин

Кафедра історії та теорії держави і права

Дипломна робота бакалавра

**на тему: РОЛЬ ДИСИДЕНТІВ У СТАНОВЛЕННІ УКРАЇНСЬКОЇ
НЕЗАЛЕЖНОСТІ**

Виконала: студентка навчальної групи ІСТ 19–2
спеціальність 032 «Історія та археологія»

_____Марків Т. В. _____
(прізвище та ініціали)

Керівник __д. іст. наук Морозов О. В. _____
(науковий ступінь, вчене звання, прізвище та ініціали)

Рецензент __ДНУ ім. Олеся Гончара _____
(місце роботи)
зав. навчальної архівно-музейно-археологічної лабораторії
(посада)

___к. іст. н. Струкуленко А. С. _____
(науковий ступінь, вчене звання, прізвище та ініціали)

АНОТАЦІЯ

Марків Т. В. Роль дисидентів у становленні української незалежності.
Дипломна робота бакалавра на здобуття освітнього ступеня «бакалавр» за спеціальністю 032 «Історія та археологія». Університет митної справи та фінансів, Дніпро, 2023. 59 с.

Дипломна робота присвячена дослідженню дисидентських та правозахисних рухів та їх внеску у проголошенні незалежності України. В ході роботи проаналізовано історіографічну базу та джерела щодо зазначеної тематики. Описано та проаналізовано ключові моменти з історії дисидентського та правозахисного рухів. Найважливішим моментом є те, що тема дисидентів та сучасності перегукується. Дисиденти боролися з тоталітарною системою та виборювали незалежність для України, сьогодні український народ продовжує діяльність українських дисидентів та правозахисників та намагається зберегти суверенність українських земель.

Ключові слова: дисиденти, правозахисники, Українська Гельсінська група, Українська Гельсінська спілка, Народний рух України.

Annotation

Markiv T. V. The role of dissidents in the formation of Ukrainian independence. Bachelor's thesis for the degree of bachelor in the specialty 032 "History and Archeology". University of Customs and Finance, Dnipro, 2023. 59 p.

The thesis is devoted to the study of dissidents and human rights movements and their contribution to the proclamation of Ukraine's independence. The work analyzes the historiographical base and sources on this topic. The author describes and analyzes key moments in the history of the dissident and human rights movements. The most important point is that the theme of dissidents and modernity overlap. Dissidents fought against the totalitarian system and fought for Ukraine's independence, and today the Ukrainian people continue the work of Ukrainian dissidents and human rights activists and try to preserve the sovereignty of Ukrainian lands.

Keywords: dissidents, human rights activists, Ukrainian Helsinki Group, Ukrainian Helsinki Union, People's Movement of Ukraine.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ	5
ВСТУП	6
РОЗДІЛ I. РАДЯНСЬКА МОДЕЛЬ ДИСИДЕНТСЬКОГО РУХУ 1960 – ПОЧАТКУ 1970-х рр.	12
1.1. Соціально-політичні передумови формування громадянської опозиції в Радянській Україні у 1960 – 1970-х рр.	12
1.2. Ідеологія, форми та методи реалізації опозиційної діяльності в Україні в 1960 – 1970-х рр.	18
1.3. Політика й практика протидії дисидентському руху в СРСР.	25
РОЗДІЛ II. ОСОБЛИВОСТІ ЕВОЛЮЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО ДИСИДЕНТСЬКОГО РУХУ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 1970-х – 1980-х рр.	32
2.1. Вплив "концепції забезпечення прав людини" на ідеологію та діяльність українських дисидентських груп в другій половині 1970-х – 1980-х рр. ...	32
2.2. Політична програма суверенітету України в діяльності українських опозиціонерів.	42
ВИСНОВКИ	49
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	51
ДОДАТОК 1	58
ДОДАТОК 2	59

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

ВКР – Всеукраїнська координаційна рада

ДКНС – Державний комітет з надзвичайного стану

КДБ – Комітет Державної Безпеки

КПУ – Комуністична партія України

КТМ – Клуб творчої молоді

ЛКСМУ – Ленінська комуністична спілка молоді України

МГГ – Московська Гельсінська група

НРУ – Народний рух України

ОУН – Організація Українських Націоналістів

РМ – Рада Міністрів

СРСР – Союз Радянських Соціалістичних Республік

УГГ – Українська Гельсінська Група

УГС – Українська Гельсінська Спілка

УНФ – Український національний фронт

УНК – Український національний комітет

УПА – Українська Повстанська Армія

УРСР – Українська Радянська Соціалістична Республіка

УРСС – Українська робітничо-селянська спілка

УСС – Українська студентська спілка

ЦК КПРС – Центральний Комітет Комуністичної партії Радянського Союзу

ЦК КПУ – Центральний Комітет Комуністичної партії України

ВСТУП

Актуальність. В часи повномасштабної війни, коли Росія напала на Україну, все частіше виникає питання про незалежність та суверенність українських земель. Щоб здобути свою незалежність, Україна пережила довгі, криваві століття. І тільки в 1991 році, завдяки українським дисидентам та правозахисникам, вдалося досягти кінцевої мети. Але яким чином? Та як українська інтелігенція виступала проти радянської тоталітарної системи?

Дисидентські рухи в Україні розвивалися шляхом опозиції та національно-визвольних процесів. Опозиційний рух розпочинається в часи «хрущовської відлиги» та закінчується каденцією М. Горбачова. Дисидентський рух зародився на хвилі культурної, соціально-економічної політики і переріс в політичну опозицію.

Період 1960-х – 1970-х років цінний для дослідження, оскільки в цей період формуються основи дисидентського руху, ідея та мета опозиції проти тоталітарної влади. Поширюється відмінна від загальноприйнятої інформація про стан громадян у державі, про їх думки та потреби.

Тема ролі дисидентства у становленні української незалежності є актуальною для сучасних істориків та українського суспільства. Актуальність теми зумовлена ситуацією, в якій ми опинилися. Не тільки фактом наявності війни в країні і загостренням відносин всередині суспільства, а й тим, що суспільство переживає в такі часи. Тому що центральними питаннями, які були важливі для дисидентів, – це питання свободи, свободи слова, можливість висловлювати свою думку і не боятися, що проти тебе будуть застосовані репресивні заходи.

На стадії правозахисного руху основним питанням для його учасників було право вільно висловлюватися, бути вільною людиною і розповісти усьому світу про проблеми, які були в Україні впродовж всього панування тоталітарної влади. І не дивлячись на всі протидії комуністичної влади, правозахисникам все ж вдалося здобути незалежність, яка була так потрібна українській нації.

Крім цього, актуальність зумовлена боротьбою за свободу, права та гідність людини у важливий період історії. Дослідження діяльності дисидентів дає можливість зрозуміти, які суспільні та політичні процеси сприяли формуванню української державності, які виклики стояли перед активістами, які засоби та методи вони використовували, а також як вони здобули міжнародну підтримку у своїй боротьбі.

Дослідження теми дисидентства надає можливість зрозуміти значення громадянського суспільства та активної громадської позиції в будь-якому суспільстві. Діяльність дисидентів була зумовлена не тільки боротьбою за права людини, а й являла собою важливий елемент формування цінностей демократичного суспільства. Їхні зусилля взяти участь у політичному житті та змінити країну до кращого є прикладом для наступних поколінь активістів та лідерів.

Нарешті, дослідження ролі дисидентства у становленні української незалежності є важливим для збереження історичної пам'яті та формування національної ідентичності. Вони є символом героїзму, незламності та самопожертви за свободу та незалежність України. Збереження пам'яті про дисидентів є елементом формування національної свідомості та єдності, а також важливим прикладом того, як можна захищати права та свободи людини в будь-яких умовах.

Об'єкт: дисидентські та правозахисні рухи.

Предмет: діяльність дисидентських рухів та правозахисних організацій в Україні, методи боротьби з Радянською державою для здобуття незалежності.

Мета: на основі комплексного аналізу та узагальнення всіх доступних матеріалів та джерел проаналізувати та дослідити роль дисидентства у проголошенні незалежності України.

Для досягнення поставленої мети потрібно реалізувати наступні завдання:

- дослідити та проаналізувати джерельну базу та історіографію проблеми;
- охарактеризувати діяльність шістдесятників, дисидентів та правозахисників у 1960-х – 1980-х рр.;
- проаналізувати практику протидії радянської влади дисидентському руху;
- вивчити роль правозахисних організацій у становленні незалежності України;
- дослідити міжнародний вплив на діяльність правозахисних організацій;
- визначити місце в проголошенні української незалежності партії Народний рух України.

Територіальні межі: Українська Радянська Соціалістична Республіка

Хронологічні межі дослідження охоплюють період з 1960-х рр. – по 1991 р. Нижня межа визначаються початком 1960-х рр., з діяльності дисидентів. Верхня межа – 1991 р. – проголошення незалежності України.

Методи та методологія досліджень. У роботі використано загальнонаукові методи, такі як: аналіз та синтез, класифікація та типологізація; спеціально-історичні методи: історико-порівняльний та історико-системний; використано конкретно-наукові методи, зокрема статистичний, що дозволило проаналізувати та хронологічно описати опозиційний рух в Україні.

Джерельний комплекс. В процесі роботи над зазначеною проблематикою використані наступні групи джерел. Актові – «Загальна декларація прав людини» - 1948 р. [1], «Заключний Акт Гельсінських угод» - 1976 р. [2], постанова «Про заходи по протидії нелегальному розповсюдженню антирадянських та інших політично шкідливих матеріалів» - 1971 р., Конституція СРСР – 1977 р. [3], Конституція УРСР – 1978 р. [4], «Декларація про державний Суверенітет» – 1990 р. [5], «Акт незалежності України» – 1991 р. [6], які дозволили більш детально розглянути тенденції та методи боротьби дисидентів, а найголовніше зрозуміти сутність їх організацій.

Програмні документи, декларації опозиційних груп – «Розширений проект програми Української робітничо-селянської спілки» - 1959 р., «Декларація та Меморандум №1» - 1976 р. [7], «Декларація принципів УГС» - 1988 р. [8]. Ці джерела вагомо розкривають сутність діяльності таких організацій, як: Українська робітничо-селянська спілка, Українська Гельсінська група та Українська Гельсінська спілка.

Особливе місце займає група джерел – це самвидав – газети «Український вісник» [9], «Голос України», «Прес-листок УГС», видавництво «Смолоскип» - 1967 р., політико-програмні тези – «Інтернаціоналізм чи русифікація» [10], «Лихо з розуму» [11]. Ці твори насичені споминами дисидентів, про їх засоби боротьби, зокрема самвидавні джерела.

Серед мемуарних творів можемо відзначити у першу чергу - «Що далі?», «Сповідь у камері смертників» - Л. Лук'яненко [12; 13], «Грані культури» - І. Гель [14], «Право жити» - Ю. Бадзьо [15]. Мемуарні твори учасників дисидентського руху розповідають про почуття дисидентів у ті скрутні часи, та їх прагнення у проголошенні української незалежності.

Історіографія. Дослідження з історії дисидентського руху в Україні з'явилися паралельно з розвитком цього руху. У публіцистичних, правозахисних працях дисидентів можна простежити поступовий розвиток осмислення та концептуального оформлення проблем радянського тоталітаризму й антитоталітарного руху. Такі роботи є як літературою, так і джерелами до вивчення дисидентства. До них відносяться: «Лихо з розуму» В. Чорновола [11], «Грані культури» І. Геля [14], «Українські силуети» М. Хейфеца [16], «Право жити» Ю. Бадзьо [15]. Багато дисидентів бралися за перо, відбуваючи покарання, проявляючи при цьому неабияку винахідливість та мужність. Їхні праці виходили на території Радянського Союзу в самвидаві та у вигляді тамвидавів за кордоном.

До кінця 1980-х рр. вітчизняні гуманітарні дисципліни розглядали дисидентський рух з точки зору державної тоталітарної доктрини.

Перші історичні дослідження дисидентського руху з'явилися за кордоном. Праця Л. Алексєєвої «История инакомыслия в СССР. Новейший период» [17] в якій дослідниця систематично виклала історію національних, релігійних та правозахисних рухів, є особливо цікавою для нас, тому що Л. Алексєєва з одного боку показує погляд зсередини дисидентського руху, а з іншого – об'єктивний погляд на історію України, на український дисидентський рух.

Тою чи іншою мірою зачіпають тему дисидентства й загальні роботи з історії України, зокрема підручник А. Жуковського та О. Субтельного [18].

Однак, тема українського дисидентства привернула особливу увагу істориків після здобуття Україною незалежності. В нашій країні з'являються дослідження О. Бажана [19], Т. Бутенка [20], Ю. Данилюка [19], Ю. Зайцева [21], Г. Касьянова [22], А. Русначенка [23].

Г. Касьянов першим використав у своїй праці «Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960-1980-х років» [22] раніше недоступні архівні матеріали. В своїй роботі історик детально досліджує та аналізує розвиток опору інтелігенції кінця 1950-х – середини 1980-х років. Однак, в цій роботі автор свідомо висвітлює тематику саме інтелігентського руху національно-демократичного спрямування, оминаючи або применшуючи роль інших дисидентських течій.

Найбільш повним дослідженням історії дисидентства є монографія А. Русначенка «Національно-визвольний рух в Україні: середина 1950-х – початок 1990-х років» [23]. В ній акцентована увага на національному, культурницькому, правозахисному й робітничому рухах в Україні. Також автор демонструє спадкоємність і безперервність українського національного руху, який відіграв значну роль у здобутті незалежності.

В спільній праці Ю. Данилюка та О. Бажана «Опозиція в Україні (друга половина 50-х – 80-ті рр. ХХ ст.)» [19] висвітлюється історія різних дисидентських течій в Україні: національний рух, кримськотатарський рух за

повернення на батьківщину, єврейський рух за еміграцію, національні рухи та релігійні.

Важливим є аналіз дисидентського руху, представлений Б. Кравченком у монографії «Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ століття» [24]. Автор вбачав причини виникнення руху опору в соціальних зрушеннях, які відбулися в республіці в 50–70-ті рр. ХХ ст.

Особливо важливою для дослідження даної проблематики залишається творчість людини-учасника подій, тому за часів незалежності виникає достатня кількість робіт, присвячених життю та діяльності тих чи інших осіб. Зокрема, Т. Батенко є автором політичних біографій М. Гориня та І. Геля [20].

На жаль, книги, які присвячені історії дисидентського руху та боротьбі за незалежність України, видаються маленькими тиражами. А в шкільній програмі з історії на вивчення цієї теми виділено 2-4 години. Тому, доцільним буде збільшити кількість книг, монографій та статей з історії дисидентського руху 1960-х – 1980-х років ХХ ст.

Структура роботи: дипломна робота складається з анотації, переліку умовних позначень, вступу, 2 розділів та 5 підрозділів, висновків та списку використаних джерел та літератури (75 найменувань). Загальна кількість сторінок 59.

РОЗДІЛ I. РАДЯНСЬКА МОДЕЛЬ ДИСИДЕНТСЬКОГО РУХУ 1960 – ПОЧАТКУ 1980-х рр.

1.1. Соціально-політичні передумови формування громадянської опозиції в Радянській Україні у 1960 – 1970-х рр.

Дисиденти (від лат. *dissidens* – незгідний) – це учасники опозиційного руху в СРСР з кінця 50-х – до середини 80-х рр., які виступали за демократизацію суспільства, дотримання прав і свобод людини, в неросійських республіках – за національні права та власну державність.

Це не єдине визначення слова «дисидент», наприклад О. Бажан пише: «Під «дисидентством» слід розуміти сукупність філософських, економічних, політичних, релігійних та культурних течій, які повністю або частково протистоять офіційним доктринам в усіх сферах матеріального, духовного життя суспільства. У процесі свого подальшого розвитку дисидентство, виходячи з конкретних умов, дедалі активніше впливає на суспільну свідомість, поширюється на різні соціальні верстви, служить основою формування опозиційних рухів. Виходячи з цього, «дисидентом» можна вважати особу, чий переконання, погляди та дії повністю або частково розходяться з догматами панівної ідеології, реальною практикою правлячого режиму» [25, с. 30].

Перед тим, як перейти до дослідження передумов дисидентського руху, потрібно розглянути прояви шістдесятництва як культурного осередка боротьби з русифікацією та нав'язуванням радянської моделі свідомості.

Шістдесятництво – це літературно-мистецька та суспільно-політична течія серед української інтелектуальної еліти, що виникла наприкінці 1950-х – на початку 1960-х рр. [26].

Після смерті Й. Сталіна динаміка оновлення суспільного життя визначалася мінливим співвідношенням реформаторських та консервативних тенденцій. Пробудженням руху шістдесятництва стала публікація в червні 1955 р. в московській «Літературной газеті» статті О. Довженка під назвою «Мистецтво живопису і сучасність» [див. 27]. Цією статтею О. Довженко закликав до

«розширення творчих меж соціалістичного реалізму», таким чином український письменник та режисер дав сигнал до вільного творчого пошуку.

Атмосфера лібералізації в часи «відлиги» була використана в Україні для поживлення культурно-національного життя. В цей період були повернені в українську культуру несправедливо репресовані письменники та поети.

«Відлига» дала величезний поштовх творчому потенціалу українського народу, сприяла піднесенню національної гідності та свідомості, а також збереженню й примноженню духовних і моральних сил для подальшої боротьби за незалежність України.

Покоління шістдесятників кінця 50-х – початку 60-х рр. зазнало меншого впливу радянської ідеології з усіма її відхиленнями. Воно стало свідком падіння культу особи Й. Сталіна. А у системі цінностей з'явилися несподівані для радянського «морального кодексу будівника комунізму» індивідуалізм, культ свободи самовираження, скептицизм, гуманізм та космополітичність культурних смаків.

Літературні вечори Л. Костенко, І. Драча, М. Вінграновського, В. Симоненка та інших збирали тисячні аудиторії. По новому розкривали процес лібералізації суспільно-політичного, культурно-національного життя у своїх лекціях критики І. Дзюба, Є. Сверстюк, І. Світличний, повернувши цьому жанрові літературне звання. З'явилися нові імена та ідеї в гуманітарних науках: історії, археології, літературознавстві та мистецтвознавстві.

Основною заслугою шістдесятників є зруйнування утопій про «нову» радянську культуру, про «нову» радянську людину і повернення до загальносвітової культури. Фактично, шістдесятники повернули словам і поняттям їх природне значення. Чесний, розумний погляд на дійсність став необхідним каталізатором для поглиблення й розширення культурологічних процесів [28].

Основним осередком діяльності шістдесятників став Клуб творчої молоді (КТМ) в Києві, утворений у 1960 році. При ньому організовувалися секції кіно, театральні вистави, письменницькі, художні та музичні вечори. Президентом КТМ став режисер Лесь Танюк. З самого початку діяльність клубу виходила за межі дозволеного. У «Другому українському театрі» проходили вистави напівзаборонених М. Куліша та Б. Брехта. Експозиції художників були настільки нестандартними й сміливими, що їх забороняли ще до початку виставки.

Головним завданням тоталітаризму було відгородити народ від власної історії, спотворити та сфальсифікувати її. Тому можна уявити, яку роль в таких умовах відігравали альтернативні лекції з історії України, які не вписувалися в рамки радянської доктрини – їх читали М. Брайчевський та О. Апанович.

Діяльність КТМ на початку існування була суто культурницька, і серйозних перешкод влада не чинила. Цю ситуацію змінили поети, критики та публіцисти – І. Світличний, І. Дзюба, Є. Сверстюк – та художники – А. Горська, Л. Семикін та В. Зарецький. Саме завдяки цим діячам діяльність культурного осередку набула нового змісту – не лише культурно-мистецького, а й громадянського. Це була перша спроба перетворити культурницьку оборону в політичну для боротьби проти дій партійно-державного апарату та порушення ним радянських законів.

Перехід до громадянської діяльності не міг не викликати реакційні дії з боку радянської влади. З осені 1962 р. проти активістів КТМ розпочалися позасудові репресії: заборона вистав, експозицій, літературних вечорів, стеження, погрози, профілактичні бесіди та побиття.

Невдовзі у Львові виник свій Клуб творчої молоді – «Пролісок», його очолив літературознавець Михайло Косів. Проте, західноукраїнські шістдесятники апоріорі були антирадянцями, мали емпіричний досвід зіткнення з більшовицькою тоталітарною машиною, і багато хто з них спочатку схилився до підпільної боротьби на зразок ОУН – УПА.

Відсутність демократичних свобод, русифікація, всевладдя партапарату, низький рівень життя населення в Україні спричинили опозиційні настрої, які охопили майже всі верстви населення. Однак потрібно зауважити, що на боротьбу з режимом наважилася тільки невелика група національно свідомої інтелігенції. Саме ця група виробила концептуальні ідеї опозиційного руху, першою виступила проти порушення демократичних прав і свобод та тотальної русифікації. Селянство та робітничий клас байдуже ставилися до боротьби за національні права, переймаючись тільки соціально-економічними проблемами.

Хрущовська «відлига» дала потужний імпульс процесу оновлення суспільної свідомості, що в 60-70-х рр. призвела до появи нової форми духовної опозиції – дисидентства. Воно виростало з «шістдесятництва» і для радянської влади стало новим явищем. До цього опозиція системі була або надуманою, як за процесів сталінської доби, або зовнішньою, наприклад діяльність троцькістів, ОУН – УПА тощо. Дисидентський рух, що виник в 60-х роках, не виступав опонентом радянської влади, а лише критиком політики в окремих сферах. Вперше радянська влада отримала опозицію в системі, яку утворила самостійно. Ідеологія дисидентства, зароджена як сумнів у доцільності окремих ланок існуючої системи, поступово переросла у тверде переконання необхідності докорінних змін у суспільстві [19].

Дисидентство охопило всі регіони України та найбільші міста, набуваючи національно-демократичної забарвленості. За підрахунками західних дослідників, кількість людей, які протягом 60-70-х рр. були заангажовані у різних формах дисидентської діяльності, сягала майже тисячі чоловік [22]. Серед них були представники інженерів, лікарів, вчителів та студентів, журналісти, науковці та робітники, літератори, митці, священнослужителі та селяни.

Вирішальний вплив на формування інакодумства справили зовнішні фактори, зокрема, антикомуністичні виступи у країнах «соціалістичного табору»: 1956 р. в Угорщині, потім в Польщі, Східній Німеччині та Чехословаччині; розгортання

світового правозахисного руху, стимульованого прийнятою в 1948 р. та розповсюдженою в Україні з 1963 р. «Загальною декларацією прав людини».

На думку дослідника Ю. Зайцева, можна виділити чотири основних напрямки дисидентського руху в Україні:

- самостійницький;
- національно-культурний;
- правозахисний або демократичний;
- релігійний [21].

Найрадикальнішим та найбільш переслідуваним з боку влади став самостійницький напрям, представники якого виступали насамперед за самостійність України, за реалізацію конституційних статей, що передбачали вихід УРСР зі складу СРСР, були юрист Л. Лук'яненко, історик В. Мороз, учителька О. Мешко, психолог М. Горинь, поет В. Стус.

Національно-культурницька течія ґрунтувалася на необхідності духовного і культурного відродження українського народу, передусім його національної самобутності, історії культури та мови. Поборниками цього напрямку були, насамперед, літературні критики І. Дзюба, І. Світличний, які протестували проти курсу «злиття націй», поглинання українства новою спільнотою – «радянським народом», посилення русифікації та нищення пам'яток історії та культури.

Діячі правозахисного або так званого демократичного напрямку виступали на захист невід'ємних прав людини, а також за дотримання конституції та законів. В Україні цей напрям був представлений Українською Гельсінською Групою.

Головним завданням релігійної течії була боротьба за свободу здійснення релігійних обрядів, релігійне виховання дітей, повернення відібраних державою храмів та відбудову зруйнованих, а також звільнення засуджених вірян [29, с. 352].

Не менш важливими були кримськотатарський та єврейський національні рухи. Кримськотатарський національний рух був спричинений депортацією

татар з Криму в 1944 р. Вони прагнули повернення народу на історичну батьківщину та відновлення власної автономії.

Єврейський національний рух посилювався у другій половині 60-х – першій половині 80-х років і поділявся на дві течії – еміграційники та культурники. Перші вимагали права на безперешкодний виїзд євреїв до Ізраїлю, другі – відродити історико-культурні традиції українського єврейства.

Таким чином, можна зробити висновок, що основними причинами зародження дисидентства в 60 – 70-х рр. були:

- покращення внутрішньополітичного курсу за часів «відлиги», що призвело до нової хвилі національно-визвольної боротьби на теренах УРСР;
- антикомуністичні виступи в країнах Східної Європи, зокрема в Угорщині, Польщі та Чехословаччині;
- монопольна влада партійно-радянської бюрократичної верхівки;
- активний правозахисний рух, що був спричинений прийняттям Декларації з прав людини в 1948 р.;
- регулярні утиски та обмеження національного та культурно-духовного життя населення;
- русифікація повсякденного та культурно-духовного життя.

1.2. Ідеологія, форми та методи реалізації опозиційної діяльності в Україні в 1960 – 1980-х рр.

Україна, як складова СРСР, фактично не мала ані власної державності, ані державних кордонів, ані власної грошової одиниці, не мала також економічної, політичної, духовно-культурної та інших ознак незалежності. Не існувало й українського громадянства. Отже, Україна de-facto була адміністративною територією іншої держави, але ніяк не державою. Тому, як і в інших республіках СРСР, не могло існувати й державонації, і не могло йтися про українців як про політичну націю [30].

Радянська концепція прав людини суттєво відрізнялася від концепції, яка панувала на Заході. Відповідно до західної концепції, саме індивід виступає носієм прав людини, що передбачають відповідні вимоги відносно держави, в той час як радянський закон засвідчував протилежне. В радянській державі джерелом права було не населення СРСР, а правляча влада в країні. Таким чином, радянська правова система розглядала право як важіль політики, а суди як орган влади. А отже, недосконалість або відсутність механізму реалізації охорони та захисту прав і свобод людини, як наслідок, негативно впливає на формування громадянського суспільства та правової держави.

У 1959 р. Л. Лук'яненком був складений текст програми майбутньої партії «Розширений проект програми Української робітничо-селянської спілки» [31]. Цей документ відзначував колоніальний статус УРСР, а політичну організацію суспільства визначав як «диктатуру партійної верхівки», також підкреслював безправне становище в Українській РСР робітників, ізоляцію СРСР від зовнішнього цивілізаційного світу, вимагав визнати національно-визвольний характер боротьби ОУН та УПА, піднімав питання про створення української армії та передбачав вихід України зі складу СРСР.

Так, у 1959 році у Львові юристами була створена Українська робітничо-селянська спілка (УРСС). Головним ідеологом спілки став Л. Лук'яненко. Спілка упродовж усього часу свого існування була нечисленною організацією. Так, до

1961 року УРСС нараховувала близько 10 членів – жителів різних регіонів України [32].

Основною метою УРСС стало сприяння виходу Української РСР зі складу СРСР. З метою здійснення цього завдання, члени організації при розробці майбутньої програми вирішили скористатися неоднозначним тлумаченням статей 17 та 14 Конституції СРСР та Конституції УРСР щодо права виходу республік зі складу Союзу Радянських Соціалістичних Республік. З одного боку, згідно цих умов Україна як союзна радянська республіка *de-jure* мала право вийти з Союзу, а *de-facto* практичний механізм цього виходу не був прописаний в Конституціях.

Головний ідеолог УРСС Л. Лук'яненко зазначав, що в СРСР панує диктатура однієї правлячої партії. І для усунення цієї диктатури від влади, на першому етапі боротьби, члени Спілки вважали за необхідне проведення широкої демократизації суспільства, а на другому етапі – здобуття Україною державного суверенітету через проведення всенародного референдуму [33]. Таким чином, розширення демократичних свобод мало створити відповідні суспільні умови для оголошення питання про самостійність України та вихід зі складу Радянського Союзу. Ще одним важливим питаннями у програмі стали соціальні та національні проблеми, передусім, нерівноправність економічного становища України, необхідність українізації армії та неправомірне становище української мови та культури [22].

У випадку негативних результатів референдуму УРСС зобов'язувалася саморозпуститися. Таким чином, Л. Лук'яненко прагнув еволюційним та демократичним шляхом реалізувати ідею політичної незалежності України. Але, на жаль, реалізувати цю програму так і не вдалося, оскільки усіх членів Спілки було звинувачено у антирадянській діяльності та засуджено.

Основним центром опозиційної діяльності дисидентів став Київ, тому що саме до нього стікалися молоді, амбітні люди, їх широко підтримували представники національної інтелігенції старшого покоління. В цей самий час Львів став

основним осередком національного відродження. Однак, за діяльністю молоді Львова уважно слідкував Комітет Державної Безпеки (КДБ) [34].

Ключовою проблемою національно-опозиційного руху початку 1960-х років стало мовне питання. Мова та культура України в часи тоталітарного режиму була позбавлена доступу до технічних наук. Під час наукової конференції 1963 р., що проходила в столиці УРСР, з 800 доповідей лише 27 представлено українською мовою. На цій конференції говорилося, що існує величезне обмеження у використанні української мови, а всіх, хто нею користувався у наукових цілях, звинувачували в націоналізмі. В. Лобко, один із учасників наукової конференції, підняв питання про двомовність та утиски української мови. Проте всі його ідеї були засуджені учасниками конференції, які не поділяли думки, що існує українська мова.

Не менш важливою сторінкою історії українського опору радянському тоталітарному режиму є утворення на західноукраїнських землях в 1964 р. Українського національного фронту (УНФ). На відміну від попередніх підпільних організацій, національний фронт перший виробив програму, яка не ґрунтувалася ні на принципах марксизму-ленінізму, як УРСР, ні на засадах інтегрального націоналізму, як Український національний комітет (УНК). В основу програми УНФ покладені демократичні принципи свободи й рівності, що охоплюють всі сфери суспільного життя. Унікальність Фронту полягає в спадкоємності національної боротьби і водночас присутності конкретної, деталізованої політичної програми, конкретних завдань і кроків до виконання цілей, чого за часів ОУН-УПА не було.

УНФ стала першою підпільною організацією, яка мала постійне періодичне видання «Воля і Батьківщина» [див. 35]. В часописі видаються програмні документи національного фронту, націоналістичні публікації, звернення та заклики до визвольної боротьби, а також ведеться постійна рубрика «Українські новини». «Воля і Батьківщина» знайомила українських читачів з атрибутами української державності – прапором, гербом та гімном.

Яскравою акцією в історії дисидентського опору став публічний протест проти офіційно замовчуваної першої хвилі політичних репресій серед інтелігенції у постсталінський період, що став першим гласним правозахисним виступом на теренах СРСР 4 вересня 1965 р. у київському кінотеатрі «Україна» під час показу фільму С. Параджанова «Тіні забутих предків». В епіцентрі цього виступу були І. Дзюба, В. Чорновіл, В. Стус та С. Параджанов.

Акція не була добре підготовленою, І. Дзюба нікому не розповів, про що він буде говорити. Тому перегляд, задуманий як торжество офіційної української культури, яка одержала міжнародне визнання, перетворився на стихійну демонстрацію протесту проти репресій української інтелігенції. Обговорення фільму було зірване промовою І. Дзюби та підтримкою з залу В. Чорновола та В. Стуса. Пізніше С. Параджанов сказав, що він не має претензій, тому що і сам підтримав цю акцію [36].

Одним із вагомих методів здійснення опозиційної дисидентської діяльності був самвидав. Самвидав – це видані поза цензурою літературні твори, брошури, листівки, книжки та періодичні видання. Самвидав в УРСР виступав як альтернативний потік, який розповсюджували як на території республіки, так і в Західній Європі та в США.

Керівництво країни з тоталітарним режимом прагнуло однорідних потоків інформації, щоб створити відчуття правди в ієрархічному суспільстві. У часи «відлиги» розпочинається процес просування в СРСР та УРСР відомостей про права й свободу людей в країнах Заходу. І для контролювання та блокування альтернативних джерел інформації СРСР використовував різні методи боротьби з дисидентством, від фізичних покарань до покарань в інформаційному просторі.

В першу чергу, самвидав відображає методи боротьби між українськими дисидентами та працівниками КДБ. В своїй дисертації Мельникова О. зазначає, що «Для протистояння автори самвидаву вступали в дискусії з владою, посилаючись на марксистсько-ленінську ідеологію, що відповідало їхньому світогляду і масової аудиторії читачів. Саме тому в публіцистиці дисидентів

часто зустрічаються посилання на Конституцію СРСР, друковані праці В. Леніна, К. Маркса і Ф. Енгельса та активно використовували цитування офіційних документів, історичні приклади з метою поширення ідей національного відродження та самостійності України» [37, с. 69].

З середини 1960-х років автори самвидаву припинили використовувати псевдоніми або анонімність та почали писати твори під своїм справжнім ім'ям. Таким чином вони прагнули дієвості та ефективності в своїй нелегальній діяльності. Основна частина матеріалів самвидаву випускалася у вигляді петицій, звернень, скарг, прохань та протестів до офіційних інстанцій. Висвітлювалися питання прав політичних в'язнів, мови, культури, освіти, громадянських свобод та національного відродження. За допомогою самвидаву тексти шістдесятників було перекладено англійською, французькою, німецькою, китайською та іншими мовами та надруковано в закордонній пресі.

В 1964 році з'являється анонімна публікація «З приводу процесу над Погружалаським», що стосувалася пожежі в Київській центральній науковій бібліотеці 24 травня 1964 р., яка стала однією з найпопулярніших в Україні і найбільш розповсюдженою. Автором статті був Є. Сверстюк [див. 38].

2 лютого 1964 року в Одесі формується релігійний самвидав. Група вірян зверталася зі скаргою до Всесвітньої ради церков проти незаконного втручання світської влади у роботу духовного управління.

З-поміж прилюдних виступів набула розповсюдження промова А. Малишка на могилі В. Сосюри, датована 11 січня 1965 р., у якій негативно оцінюється заборона пронести тіло поета Хрещатиком та засуджувалися ті, хто критикував В. Сосюру за вірш «Любіть Україну». Поширювався і текст виступу І. Дзюби на вечорі, присвяченому 30-літтю з дня народження В. Симоненка, в Республіканському будинку літераторів 16 січня 1965 р.

Продовжували розголошувати у самвидаві й літературні твори. Зокрема, збірка поезій В. Стуса «Круговерть», яка була заборонена радянським

видавництвом, але все одно розповсюджувалася Україною, а в 1971 році була видана в Бельгії під назвою «Зимові дерева» [див. 22].

Опісля арештів дисидентів в українському самвидаві з'являється твір І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?» [10]. Намір написати працю про національну політику в І. Дзюби виник в 1963 р. Наприкінці 1965 р. він надіслав ЦК КПУ листа, в якому виражав протест проти ув'язнень української інтелігенції, до якого був долучений рукопис книги.

Водночас з поширенням твору «Інтернаціоналізм чи русифікація?» в Український РСР, почалися спроби передати його за кордон. 13 грудня 1965 р. на залізничній станції Чоп при митному догляді в наукового працівника Пряшівського університету, що знаходиться в Словаччині, М. Мушинки було виявлено документи самвидаву, серед них – знаменита книга І. Дзюби. Однак, рукопис вдалося передати за кордон 26 травня того ж року іншим професором Пряшівського університету Ю. Бачею [39].

Праці, які опинялися за кордоном і друкувалися в українських видавництвах, мали назву «тамвидав». Продовжуючи нести опозиційні ідеї ще більшому колу читачів – українській діаспорі, та за допомогою перекладів на іноземну мову – читачам усього світу, ці твори надавали реальні факти про політичну, культурну, соціальну та національну ситуацію в УРСР, яка, вочевидь, не збігалася із офіційною інформацією СРСР [40].

О. Зінкевич, голова управління українського незалежного видавництва «Смолоскип», в одному зі своїх інтерв'ю [41] згадав, який резонанс викликала за кордоном книга В. Чорновола «Лихо з розуму» [11]. Але в ті часи Захід наклав табу на «українське питання», бо не хотів псувати відносини з СРСР. Одержавши рукопис книги і надрукувавши її, видавництво зробило з неї світову сенсацію. Про книгу почули мільйони слухачів по всьому світу. З. Бжезінський допоміг надрукувати «Лихо з розуму» в американському видавництві. Після публікації в США, західна преса почала писати про репресії та дисидентську опозицію в Україні.

В грудні 1971 р. у м. Львів було створено першу правозахисну організацію «Громадський комітет на захист Н. Строкатової» за підтримки В. Чорновола, І. Калинець, В. Стуса та інших. Члени комітету вимагали дотримання законності під час слідства та судового процесу над арештованим чоловіком Н. Строкатової – українським правозахисником С. Караванським. Однак, на початку 1972 р. усі члени організації були заарештовані [42, с. 124-126].

В часи «генерального погрому» дисидентського руху 1972-1973 рр. за ст. 62 КК УРСР – антирадянська агітація та пропаганда – було кинуте за ґрати близько 70 дисидентів. Але потрібно відзначити, що в таборах правозахисники продовжували свою боротьбу: оголошували голодування, страйкували, відмовлялися носити табірний одяг, що викликало додаткові репресії з боку керівництва [42, с. 128-130].

Отже, досліджуючи ідеологію, методи та діяльність дисидентського руху, можна дійти висновку, що ідея правозахисників полягала в мирному, беззбройному вирішенні національних, мовних, релігійних, соціальних та економічних проблем в УРСР. Члени опозиційного руху використовували такі методи, як: публікація українських творів на політичні теми в самвидавах й тамвидавах; акції протесту проти арештів українських дисидентів; утворення різноманітних організацій. Ключовим завданням у боротьбі дисидентства залишалося мовне питання та вихід Української РСР зі складу СРСР. Однак, радянська влада вбачала в цьому величезну загрозу, що привело правозахисників до ув'язнень в концтаборах, заслань до Мордовії та Сибіру, а також відправлення дисидентів у психлікарні. Не дивлячись на всі репресивні заходи Радянського Союзу, дисиденти повернулися та почали з більшим ентузіазмом йти до своєї мети.

1.3. Політика й практика протидії дисидентському руху в СРСР.

Для боротьби з дисидентами та правозахисниками радянський тоталітарний режим використовував найрізноманітніші методи: від звільнення з роботи та відрахування з університету до примусового поміщення до психіатричних лікарень та ув'язнення в концтаборах. Не дивлячись на те, що Радянський Союз був членом міжнародних організацій та підписав міжнародні угоди щодо дотримання прав людини, радянський уряд не збирався виконувати взяті на себе зобов'язання та свідомо порушував їх. Окрім дисидентів та правозахисників, проблему порушення прав людини в СРСР ніхто не піднімав. І тому, тоталітарний режим ставив за мету репресувати членів дисидентського та правозахисного рухів. Радянська влада репресувала не тільки самих членів цих рухів, але були випадки, коли до концтаборів відправляли усю сім'ю.

У 1960 – 1980-х рр. радянська влада все частіше для боротьби з інакодумцями вдавалася до каральної психіатрії. Визнання та відправлення дисидентів та правозахисників на примусове лікування до психіатричних установ відбувалося згідно з чинними у СРСР медичними нормами і базувалося винятково на «турботі про здоров'я». Втім, як ставало відомо, у відповідних закладах з цими людьми жорстоко поводитися та карали їх, що, очевидно, мало на меті викоренити їхні «неблагонадійні» погляди.

Каральна психіатрія в СРСР була універсальним інструментом політичних репресій і застосовувалася до всіх інакодумців незалежно від їхніх соціальних, національних чи релігійних відмінностей. В кожній республіці Радянського Союзу були жертви психіатрії, а також психіатри, які погодилися зрадити свій лікарський обов'язок та підтримували беззаконня тоталітарної системи.

Найбільше психіатричних репресій не тільки щодо дисидентів, а й просто неблагонадійних осіб у СРСР здійснено в період з 1960-х по 1980-ті рр. Такі методи застосування психіатрії як політичної зброї у Радянському Союзі в багатьох аспектах унікальні. Ув'язнюючи інакодумців на невизначений термін у таких медичних закладах і представляючи їхні переконання як людей з

психічним порушенням, влада намагалася уникнути як судового розгляду, так і можливої гласності не лише всередині республіки, а й за кордоном [43, с. 18-20].

Відомий дисидент В. Буковський роз'яснює причини виникнення категорії «психічно хворих людей» в СРСР так: «Домінуюча на той час доктрина стверджувала, що буття визначає свідомість. Оскільки в Радянському Союзі було побудовано соціалізм і будували комунізм – свідомість людей мала бути тільки комуністичною» [див. 43, с. 67-68].

Дослідник Б. Захаров стверджує, що тоталітарний режим не допускав існування інакодумства, бо його наявність перешкоджала утвердженню в повній мірі тоталітаризму, і усі інакодумці мали бути знищені або зламані, а в ідеальному варіанті – спочатку повністю зламані, а потім знищені [44, с. 10-13].

18 травня 1967 р. Ю. Андропов став головою КДБ, а 17 липня того ж року за його ініціативи створюється «П'яте управління КДБ СРСР», що мало відповідати за боротьбу з ідеологічними диверсіями супротивника. Саме за Ю. Андропова розпочалася масштабна кампанія проти дисидентів, в яку входило примусове поміщення в психіатричні лікарні. За період дев'ятої п'ятирічки 1971-1975 рр. планувалося побудувати 114 психіатричних лікарень. А кількість пацієнтів від 1966 до 1971 року зросла з 2,1 до 3,7 мільйонів, а на 1988 рік налічувалося близько 10 мільйонів [45].

Найвідомішою жертвою каральної психіатрії став генерал П. Григоренко, який був помітною постаттю правозахисного руху, а тому інакодумство радянського генерала намагалися пояснити божевіллям. У психіатричній клініці генерал Григоренко перебував шість з половиною років. Першим психіатром, який провів незалежну експертизу і визнав П. Григоренка здоровим, став С. Глузман. За це С. Глузман був арештований і відправлений на сім років таборів і три роки заслання [46].

5 січня 1977 року при Московській Гельсінській групі (МГГ) була створена Робоча комісія для захисту жертв каральної психіатрії та розслідування використання психіатрії в політичних цілях. Представником МГГ в комісії був

українець П. Григоренко, а консультантом з правових питань – його адвокат С. Калістратова. В 1977 р. клопотання адвоката в справі Григоренка оприлюднене на конгресі Всесвітньої психіатричної асоціації в Гонолулу (США), де було ухвалено резолюцію про визнання факту зловживання психіатрією в Радянському Союзі. Також було прийнято рішення утворити Комітет із розслідування випадків зловживань та ухвалено резолюцію, яка засуджувала каральну психіатрію [46].

Центральна проблема каральної психіатрії полягала в тому, що практика оголошення радянських інакодумців божевільними була «одягнена» в наукові дефініції і базувалася буцімто на ґрунтовних дослідженнях та останніх здобутках радянської медицини у галузі психіатрії. Найвизначнішим у цій галузі був професор психіатрії, академік А. Снежневський. Саме його погляди уможливили застосування репресивної психіатрії в СРСР протягом кількох десятиліть і стали науковим підґрунтям для такої практики.

Заслуговують на увагу найпоширеніші медичні формулювання, які супроводжували діагнози арештованих дисидентів та правозахисників: «паранояльні реформістські маячні ідеї», «некритичне ставлення до власного ненормального стану (позиції)», «резонерствує (тобто пацієнт схильний до довгих повчальних промов і просторікувань)», «погана адаптація до соціального середовища», «ревізіонізм марксизму-ленінізму», і це ще не весь список діагнозів, котрі ставили інакодумцям [43, с. 197-199]. Зрідка, але ставили оригінальні на той час діагнози, такі як «шизоїдна психопатія», «злякисна шизофренія» та «шизоінакодумство» [43, с. 199].

Приблизно до середини 1960-х рр. в практиці діяльності та закритій літературі органів держбезпеки утвердилося поняття «ідеологічної диверсії» як визначення гострої форми психологічної війни Заходу проти СРСР та його союзників за доби «холодної війни».

1972 рік в Україні – це час масових арештів української інтелігенції, «друга хвиля» або «генеральний погром». На думку О. Зарецького, цю дату «можна вважати кінцем 1960-х років, але не кінцем шістдесятництва» [47].

1972 – 1973 рр. – це період активізації політичних репресій в СРСР, що дістав назву «генерального погрому». Ці репресії були реакцією влади на зростання активності національної інтелігенції із середовища шістдесятницького правозахисту та складовою загальносоюзної кампанії із «закручування гайок» та придушення інакодумства.

«Генеральний погром» був набагато жорсткішим і масштабнішим в порівнянні з подіями семилітньої давності: сам факт слідства над конкретними особами негативно відбивався і на найближчих родичах ув'язненого.

Ув'язнення відбувалися в руслі реалізації справи оперативної групової розробки КДБ при Раді Міністрів Української РСР «Блок». Перший етап спецоперації датується січнем 1972 р., коли було заарештовано найбільшу кількість учасників українського дисидентства.

Об'єктами операції «Блок» стали 24 найбільш активні, на думку керівництва КДБ, учасники руху, серед них: І. Світличний, І. Дзюба, Є. Сверстюк, В. Стус, В. Чорновіл, І. Калинець та ін. Для виконання «розробки» об'єктів та координації дій репресивних органів було створено спеціальну оперативну групу. На основі постанови ЦК КПРС від 28 червня 1971 р. та пропозиції КДБ 27 липня ЦК КПУ затвердив постанову «Про заходи по протидії нелегальному розповсюдженню антирадянських та інших політично шкідливих матеріалів», що слугувало юридичним обґрунтуванням репресій. А 9 серпня того ж року було порушено кримінальну справу за фактом створення та розповсюдження часопису «Український вісник», який в очах радянської влади був однією з ключових загроз радянському тоталітарному режиму в Українській РСР [48].

Вироки після судових процесів були максимально суворими, так: В. Стус отримав п'ять років таборів й три роки заслання, подружжя І. та І. Калинці – шість років таборів і три – заслання, І. Світличний та Є. Сверстюк – відповідно

сім і п'ять років. А Л. Костенко, яка «альтернативною барикадою» обрала слово й плакала його в лункій тиші самоти та пильно оберігаючи та дбаючи про глибину того слова, протягом 16 років була позбавлена права друкуватися в Україні [49, с. 29].

Хвиля репресій 1972 року мала остаточно поставити крапку в існуванні опозиційного руху в Україні, тому була масштабною, а вироки максимально жорстокими. У КДБ розуміли, що самими ув'язненнями рух опору зламати не вдасться. Не дивлячись на те, що дисидентський рух був нечисельним, радянську владу бентежило, що на зміну старим правозахисникам прийдуть нові [50, с. 414].

Небезпека для радянського тоталітарного режиму полягала в наступному: основу руху становили високоморальні освічені люди, чийі слова були значущими для суспільства. Для влади недостатньо було просто заарештувати інакодумців, їх прагнули зламати психологічно, змусити відмовитися від своєї ідеології, від своїх побратимів, а також відмовитися від самих себе [50, с. 415-416].

Сподівання КДБ на те, що масові арешти спонукають інших дисидентів припинити свою діяльність, були марними. Так, у березні 1972 року Є. Пронюк, В. Лісовий та В. Овсієнко підготували та поширили шостий номер «Українського вісника» з метою зняти обвинувачення з арештованих.

Дисиденти, яких відправляли до виправних таборів Мордовії та Сибіру, за інформацією чекістів, налагоджували стосунки між засудженими різних таборів, крім цього намагалися прокласти канали зв'язку з волею, закордонними націоналістичними центрами і формуваннями, вишукували можливості передачі цими каналами антирадянської інформації і справити «ворожий вплив» на своїх однодумців, які перебувають на волі [51, с. 428].

Крім українських дисидентів та правозахисників, в 1960-1980-х рр. репресій зазнали представники єврейського національного руху. Не дивлячись на те, що акції євреїв були меншого масштабу, 15 серпня 1973 р. секретар ЦК КПУ В. Маланчук та завідувач відділом пропаганди і агітації ЦК А. М'яловицький

пропонували доручити Прокуратурі УРСР, Міністерству внутрішніх справ УРСР та Комітету державної безпеки при РМ УРСР посилити роботу по викриттю і притягненню до кримінальної відповідальності активних пропагандистів руху за виїзд євреїв з СРСР. Внаслідок цього кожна акція активістів не залишалася поза увагою правоохоронних органів Української РСР.

Отже, не дивлячись на всі спроби вищого радянського керівництва, зламати дисидентський та правозахисний рух зсередини не вдалося. Після повернення з таборів і заслання дисиденти продовжили пробуджувати країну, розпочали знову видавати самвидав. Їхня активна діяльність наштовхнулася на опір місцевої влади, яка всіма можливими й неможливими методами протидіяла поширенню «гласності», «демократизації» та «перебудови» у країні. Але не дивлячись на це, правозахисникам вдалося створити Українську Гельсінську групу та Українську Гельсінську спілку, а згодом і партію Народний Рух України, який врешті решт зміг проголосити довгоочікувану незалежність для всього українського народу.

Дисидентство сформувалося на основі шістдесятницького руху в другій половині 1960-х рр., представники якого боролися за вживання української мови, оскільки період «хрущовської відлиги» дав величезний поштовх творчому потенціалу української інтелігенції, підніс національну гідність та самосвідомість українського народу. Однак діяльність дисидентів відрізнялася від методів боротьби шістдесятників. Представники дисидентського руху, насамперед, боролися проти порушення демократичних прав, свобод людей та тотальної русифікації, котра вирувала в усіх сферах тодішнього життя українців. Дисиденти критикували діючу комуністичну політику, і влада отримала реального опонента, який міг підірвати довіру людей до пануючої верхівки. На формування дисидентського руху вплинули і зовнішні фактори світу. Це антикомуністичні виступи в країнах з тоталітарним управлінням.

De-facto Україна була адміністративною територією іншої держави без своїх прав, прописаних в Конституції СРСР 1977 р. та Конституції УРСР 1978 р. Однак це не завадило дисидентам почати свою роботу. Видання самвидаву та

там видаву похитнули ненадовго радянську владу. Літературні вечори, різноманітні акції та протести проти арештів української інтелігенції були одним із засобів боротьби дисидентів. Це спровокувало відповідь з боку влади. «Генеральний погром», справа «Блок», каральна психіатрія та відправлення людей до концтаборів та на заслання були ключовими методами стримування інакодумців. Та не дивлячись на такі методи покарання, дисиденти повернулися до України та розпочали зовсім інший курс боротьби з комуністичною верхівкою – правозахисний, який відрізнявся від попереднього руху. Тому що саме цей рух зміг домогтися визнання іншими країнами проблем всередині республіки та проголосити курс на вихід з Союзу Радянських Соціалістичних Республік.

РОЗДІЛ II. ОСОБЛИВОСТІ ЕВОЛЮЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО ДИСИДЕНТСЬКОГО РУХУ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 1970-х – 1980-х рр.

2.1. Вплив "концепції забезпечення прав людини" на ідеологію та діяльність українських дисидентських груп в другій половині 1970-х – 1980-х рр.

Після «генерального погрому» 1972 р. фактично всі активні діячі опозиційного руху опинилися в таборах. Боротьба за культурні, національні та громадські права у старий спосіб, тобто шляхом підпільної боротьби, поширення самвидаву, проведення соціокультурних акцій, вже не відповідала вимогам того часу.

Дисиденти пересвідчилися, що оптимальним засобом боротьби проти пануючого тоталітарного режиму є відкрита правозахисна діяльність, яка зобов'язана базуватися на радянському законодавстві та міжнародних угодах з прав людини, учасником яких став й Радянський Союз. Поштовхом і водночас підґрунтям для відродження українського дисидентського руху на новому етапі стало підписання Гельсінських угод.

Одразу після підписання Радянським Союзом Гельсінських угод у країні з'являються правозахисні організації, які передбачають легальні дії на захист прав людини й спираються у своїй діяльності на статті Заключного Акту Гельсінських угод. 1976 року в Україні з'являється організація – Українська громадська група сприяння виконанню Гельсінських угод (УГГ).

Українська Гельсінська група була створена 9 листопада 1976 року в Конча-Заспі під Києвом на квартирі відомого поета й публіциста М. Руденка, який в подальшому став керівником групи. До складу УГГ входило 37 осіб, серед них: В. Чорновіл, Л. Лук'яненко, В. Стус, Ю. Шухевич та ін. [19, с. 97 - 98].

Однак потрібно зауважити, що УГГ створювалася не як філія Московської Гельсінської групи, а як самостійна правозахисна асоціація. УГГ та МГГ часто один з одним співпрацювали, бо становище Української Гельсінської групи було

складнішим, так як по всій Україні не було іноземних журналістів, яким можна було передати інформацію про порушення прав людини.

Фундаторами групи стали П. Григоренко (генерал-майор, який раніше ввійшов до складу МГГ і став відомим як борець за права кримських татар), М. Руденко (поет, прозаїк), М. Маринович (інженер), М. Матусевич (історик) та ін.

Історія Української Гельсінської групи тривала упродовж 9 листопада 1976 р. – 7 липня 1988 р. Ці роки можна умовно поділити на етапи:

- 9 листопада 1976 р. – 5 лютого 1977 р. – діяльність членів-засновників;
- 6 лютого 1977 р. – січень 1979 р. – пік організаційної діяльності в умовах постійної загрози арешту учасників;
- лютий 1979 р. – жовтень 1979 р. – приєднання до групи політв'язнів і зміна акцентів у діяльності з правозахисту на розвиток національної ідеї;
- листопад 1979 р. – березень 1981 р. – витіснення групи із суспільного життя;
- квітень 1981 – 7 липня 1988 р. – стагнація гельсінського руху [52, с. 144].

Українська Гельсінська група діяла за часів перебування на посаді Генерального секретаря ЦК КПРС Л. Брежнєва. Головна відмінність правозахисного руху від інших рухів та течій попереднього періоду полягає в тому, що правозахисники не протиставили себе системі, а діяли всередині неї, намагаючись боротися легальним шляхом та змусити владу виконувати власну Конституцію та закони, що звісно викликало величезне обурення серед партійної верхівки.

Група виникла як пряма реакція на скривджену національну свідомість українців, носії якої, незважаючи на репресії комуністичної влади, не могли припинити боротьбу з незмінною примарністю проголошуваних в СРСР прав і свобод, відчували недостатність своїх посилай лише на радянську Конституцію, яка суттєво обмежувала права громадян, що суперечило Загальній декларації прав людини ООН 1948 р., та й, як довів правозахисний досвід 60-х – початку 70-

х років, була для властей пустопорожньою фікцією, ідеологічним прикриттям перед Заходом їхніх протиправних дій, і прагнули апелювати зі своїми проблемами до світової громадськості.

Реакція влади на виникнення УГГ була оперативною – вночі 10 листопада 1976 р. невідомі особи влаштували погром на квартирі керівника Групи М. Руденка. Вікна квартири були закидані цеглою, і член Групи О. Мешко, яка в той час перебувала в квартирі поета, була поранена. Однак, викликана міліція відмовилася скласти протокол.

Зовнішнім чинником до утворення Групи стала Гельсінська нарада з безпеки і співробітництва в Європі в серпні 1975 р., а саме – Заключний акт Гельсінських Угод, який містив у собі гуманітарні статті, що, виходячи з положень Загальної декларації прав людини, закликали до пошани людських прав. Радянський Союз, який не планував дотримуватися даної Декларації, поставив свій підпис в знак солідарності зі своїми зарубіжними партнерами.

Про свою офіційну появу Українська Гельсінська група заявила Декларацією та Меморандумом №1, в яких гостро засудила політику геноциду щодо української нації в 1933 р. та в 1947 р., лінгвоциду в наступні десятиріччя, а також цілком певно заявила, що «боротьба за Права Людини не припиниться доти, доки ці Права не стануть щоденною нормою суспільного життя» [53, с. 286-287]. УГГ взяла за намір повідомляти українську та світову громадськість про факти порушень: національних прав українських громад; національних прав меншин, що населяють Україну; релігійних прав; прав на свободу думки, слова і поширення інформації; права на освіту, працю, пенсійне забезпечення; права вільно обирати місце проживання; права на відкритий розгляд судових справ, включно з політичними; прав, визначених статусом політв'язня; прав, що захищають гідність, здоров'я, життя політичних в'язнів у концтаборах і тюрмах; прав проти використання каральної психіатрії в політичних цілях [54, с. 27].

Зміст головних цілей Групи відхиляє будь-які псевдотлумачення з приводу того, якими мотивами керувалася вона у своїй діяльності – політичними чи

виключно правовими. Це була суто правозахисна формація, що була вільна від політичних та ідеологічних впливів, яка не прагнула до захоплення державної влади, не пропонувала жодних змін суспільно-політичної системи, а вимагала лише того, щоб «у країні панував закон» і щоб закони виконувалися владою. Таке становище, як обґрунтували самі члени УГГ, існувало зовсім не тому, що якась конструктивна політична ідея була недоступна мисленню правозахисників. Причина полягала в іншому: місцеві національні проблеми були настільки складні, що люди, свідомі цього, не могли злегковажити ними, вдавшись натомість до створення того чи іншого політичного проекту [55]. Інакше вважали, що спочатку потрібно забезпечити реальне виконання правових норм, які конституційно гарантувались, бо, за словами учасника правозахисного руху Ю. Бадзя, український народ отримав життя «в умовах ідеологічного геноциду, політичної безправності, культурної вторинності та духовної небезпечності» [56, с. 11].

УГГ намагалася просвітити народ щодо його прав і дати поштовх до їх використання. Але основною діяльністю Гельсінських груп, в тому числі й української, був збір та розповсюдження інформації про порушення прав та свобод на теренах України та ознайомлення урядів країн-учасниць з цими злочинами. Тому, саме з цією метою Група Сприяння:

- приймає скарги про порушення прав людини і робить все необхідне, щоб ознайомити з ними уряди, які підписали Гельсінські Угоди;
- опрацьовує зібрану інформацію про правовий стан України та згідно зі ст. 19 Загальної Декларації прав людини поширює її незалежно від державних кордонів;
- вивчає факти порушення прав людини стосовно українців, котрі живуть в інших республіках, щоб надати тим фактам широкого оприлюднення.

Партійна пропаганда пропонувала українцям лише одну перспективу – поступового національного вмирання аж до найвищого етапу національного

розвитку – «злиття націй». Тому з боку владних структур робилося все можливе, щоб перетворити українців на національну меншину.

Документи Групи з національних питань стосувалися засудження сталінської хижацької політики щодо українського народу, насамперед, штучного голодомору 1932-1933 рр.; масового розкуркулення і вивезення цілих родин до Сибіру; жахливих репресій 1937 р.; переслідування УПА. Крім цього торкалися хрущовсько-брежнєвських репресій української інтелігенції в 60-70-х рр., порушували мовно-культурні проблеми України (засуджувалася русифікація дитячих садків, навчальних та культурних закладів, критикувалася політика скорочення україномовних видань – газет, книг, журналів) [57].

Але головна мета Групи – це вільне життя для українського народу як найсприятливіша умова високого матеріального добробуту та духовного відродження й розквіту нації. Важливо підкреслити, що Гельсінською Групою ніколи чітко не ставилося питання про вихід України з СРСР. Це було зумовлено певною тактикою дій Групи, члени якої, виходячи з прикладу реагування влади на вимоги самостійності України лише запланованої до створення у 1960 р. Української Робітничо-Селянської Спілки, вважали більш доцільним домагатись поставленого завдання реалізації конституційно гарантованих прав і свобод людини.

Не дивлячись на абсолютну легальність правозахисної організації, радянська влада продовжувала на неї тиск т переслідування її членів. Так, станом на березень 1981 року всі учасники групи опинилися в ув'язненні та на засланні [58]. В тому числі було засуджено і Л. Лук'яненко в червні 1978 р. на 10 років ув'язнення як особливо небезпечного політичного рецидивіста.

Через деякий час існування УГГ отримала певний резонанс за кордоном. Цьому сприяв створений у Вашингтоні «Комітет по забезпеченню Гельсінських гарантій в Україні» в складі мікробіолога, доктора філософії І. Кошмана, редактора інформаційної служби «Смолоскипу» Б. Ясеня, У. Мазуркевич та А. Фединського [59].

В кінці червня 1982 року зусиллями спеціального Конгресу США з питань балтійських держав і України та української еміграції в палаті представників Конгресу було влаштовано «Тиждень українських національних та людських прав», в процесі якого за участю американських конгресменів було розглянуто і оприлюднено чимало фактів порушення прав людини на території Української РСР.

Діяльність УГГ була важливим, але й неоднозначним етапом у розвитку руху опору. Це була перша опозиційна організація, яка утворилася на легальних засадах. Особливе значення мало те, що вона стала на захист прав не тільки українців, а й представників інших національностей в Україні.

Однак діяльність УГГ була малоуспішною. Своє головне завдання правозахисники виконали – вони поширювали прошення щодо прав людини в Україні, однак помітного впливу на стан справ у цій галузі не мали. Група не змогла досягти помітного політичного впливу серед інтелігенції. Тому, у березні 1988 року Українська Гельсінська група переформувалася в Українську Гельсінську спілку, яка продовжила, але вдосконалила свою діяльність, на відміну від своєї попередниці.

В другій половині 1980-х рр. на ґрунті демократизації та гласності в часи перебудови в Україні виникла ціла низка неформальних об'єднань, які зробили величезний внесок у процес національного відродження країни. Одним із них була Українська Гельсінська спілка, яка була створена з ініціативи В. Чорновола політв'язнями як опозиційна владі організація, що безперечно стала новим явищем у житті Української РСР. Офіційно вона була правозахисною організацією, проте за своїм справжнім завданням відповідала політичній організації, яка боролася за реформування радянського тоталітарного режиму та проголошення незалежності України.

З перших днів своєї діяльності Українська Гельсінська спілка і з перших днів діяльності стала організацією республіканського масштабу. Головним лідером УГС став Л. Лук'яненко [60]. Офіційно про створення УГС було заявлено 7

липня 1988 р. на багатотисячному мітингу біля пам'ятника І. Франку у Львові. Тоді ж було оприлюднено «Декларацію принципів УГС» [див. 61].

З метою уникнення звинувачень і переслідувань з боку влади у «Декларації принципів УГС» йшлося, що Українська Гельсінська спілка не є політичною партією, не має чіткої політичної програми та не ставить перед собою завдання переобрання влади [62]. Також зазначалося, що УГС – це федеративне об'єднання самоврядних правозахисних груп і організацій в областях, районах, містах України та за її межами [61].

Як і завжди, радянська влада не змогла залишити поза увагою утворення нової «політичної» організації, яка, на їх думку, могла завдати величезної шкоди тоталітарній системі. Комуністична влада серйозно поставилася до появи так званого «конкурента». Тому дуже скоро проти УГС було кинуте весь репресивний і пропагандистський апарат. Однак, такі дії КПУ лише популяризували український рух. В офіційному повідомленні до ЦК КПУ від 23 липня 1988 р. голова КДБ УРСР М. Галушко повідомляв, що лідери спілки розпочали налагодження організованої антирадянської роботи, консолідації своїх однодумців та підготовку антидержавних повстань [63].

Українська Гельсінська спілка була легальною, загальнонаціональною організацією, яка ставила за головну мету право нації на самовизначення та прагнула в майбутньому перетворити СРСР на конфедерацію незалежних країн. Виходячи із своїх поглядів, діячі УГС вважали, що оптимальним шляхом до незалежності є застосування гарантованого в радянській конституції права на вихід із Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Тому найефективніший спосіб «деколонізації» СРСР полягав у тому, щоб дозволити його народам провести вільні, незалежні вибори.

До головних принципів діяльності УГС можна віднести: відновлення української державності як гарантії забезпечення усіх прав українців; відмову від імперіалістичного терміну «радянський народ»; визнання права громадян домагатися державності у формі федерації чи конфедерації з іншими народами

СРСР або Європи; анулювання радянських конституцій, забезпечення прав і свобод громадян; визнання української мови як державної; надання національним меншинам автономії; вільне встановлення дипломатичних відносин з іншими країнами на рівні посольства та консульства; передачу влади з рук компартії до рад народних депутатів, яких обирали на основі альтернативних виборів; добровільний вихід селян з колгоспів з обов'язковим наділенням землею; допомогу безробітним з боку держави; встановлення свободи слова, права заснування незалежних громадських організацій та засобів масової інформації, права на проведення мітингів, зборів та демонстрацій, вільного доступу до інформації, включаючи архівні документи та нормативні акти; реабілітацію всіх політичних в'язнів та скасування смертної кари; легалізацію Української греко-католицької церкви та відновлення автокефальної православної церкви; право вільно обирати місце проживання; скорочення чисельності армії, проходження військової служби на території України [62]. Ці принципи були відображені у прийнятій Верховною Радою 16 липня 1990 року Декларації про державний суверенітет України.

УГС співпрацювала з Українським культурологічним клубом (УКК), студентським товариством «Громада», українознавчим клубом «Спадщина» й іншими організаціями. Одним із напрямків їхньої діяльності була боротьба за законодавче визнання української національної символіки. Тому, член спілки В. Шевченко підготував історичну довідку про традицію використання жовто-блакитного прапора. Документи Київської спілки починають ширитися закордонними ЗМІ, прес-службою УГС і членами студентського об'єднання «Громада».

21 січня 1989 року в Києві відбулося відкрите засідання Всеукраїнської координаційної ради УГС. Головним напрямком її роботи було визначено поширення впливу спілки серед молоді, інтелігенції та робітників. Для цього використовували самвидавівські видання «Український вісник», «Прес-листок УГС», газету «Голос України», створення нових осередків, проведення мітингів. За офіційним повідомленням, на початок травня 1989 р. на проведення мітингів

уже було подано 279 заяв [64]. Відбулося 72 несанкціоновані мітинги, більше всього у Києві, Львові та містах Криму.

Попри те, що УГС ефективно проводила свою діяльність, не минулося без конфліктів між членами організації. Розбіжності виникали стосовно формулювання в «Декларації принципів УГС» питання про визначення політичного майбутнього країни. Одна частина членів Спілки не підтримували ідею створення конфедеративного об'єднання республік Союзу і виступали за негайне оприлюднення положення про боротьбу за незалежність України.

До розколу в УГС могло дійти під час київської лютневої наради Всеукраїнської координаційної ради Української Гельсінської Спілки (ВКР УГС) у 1989 р., де вперше в її роботі взяв участь обраний голова Виконавчого комітету Л. Лук'яненко і де його праця «Що далі?» [12] стала каталізатором загострення обговорення проблем.

12 березня 1989 р. УГС влаштувала мітинг у Львові, де керівництво УРСР було піддано жорсткій критиці за гальмування демократичних процесів. Радянське керівництво стало оцінювати Спілку як одне з «найбільш крайніх угруповань», що використовує участь у виборчій кампанії «як зручний привід для пропаганди антирадянських, націоналістичних ідей та поглядів» [65, с. 85].

13 листопада 1988 р. поети Д. Павличко і Л. Тараненко на мітингу у Києві у присутності тисяч учасників висунули пропозицію створення Народного руху. І вже в цьому місяці на зборах київської організації Спілки письменників України викристалізувалася ідея створення ініціативної групи Рух на підтримку перебудови. До групи увійшли І. Драч (голова), Д. Павличко, С. Тельнюк, Б. Олійник та інші. Рух включив у програму тезу, що визнає керівну роль Комуністичної партії в соціалістичному суспільстві та виступає ланкою між перебудовчими ідеями партії й ініціативою найширших мас. 18 березня 1989 року було створено Координаційну раду Руху, і в той же час по всій Україні почали створюватися первинні осередки Руху.

Як і завжди, партійне керівництво у відношенні до Руху з жовтня 1988 року і до кінця 1989 року застосовувало різні запобіжні заходи, щоб зменшити його вплив на суспільство: блокування та заборону дій, спрямованих на українське населення; розгортання широкої кампанії дискредитації самої ідеї Руху, його програми; спроби розколоти зсередини та спрямувати у безпечне для партії русло; створення альтернативної Руху організації – Спілки трудящих України за перебудову. Однак не зважаючи на опір влади, цькування в ЗМІ, на початку 1989 року в ініціативній групі Рух за підтримку перебудови налічувалося 280 тис. осіб [64].

Таким чином, утворення Української Гельсінської групи та Української Гельсінської спілки привернуло увагу прогресивної світової громадськості до проблем української нації і свобод громадян в Україні. Основною метою ці дві організації вбачали захист прав і свобод українського народу. А вже потім здобуття незалежності шляхом альтернативних вільних виборів. Історичне значення Гельсінської групи полягає в тому, що це була перша дієва опозиційна організація, яка утворилася цілком на легальних засадах. Група недвозначно поставила українську проблему в контекст загальнолюдських цінностей. Крім цього, важливу роль відіграло те, що вона стала на захист не тільки українців, а й представників національних меншин в країні. Щодо УГС, то вони привертати увагу суспільства до проблем української культури та історії, викривали недоліки політичної системи і національної політики, вимагали скасувати русифікацію і забезпечити національні вимоги української нації, реабілітувати усіх політичних в'язнів та демократизувати українське суспільство. Їхні ідеї отримали широку підтримку учасників молодіжних альтернативних організацій та серед великої частки населення.

2.2. Політична програма суверенітету України в діяльності українських опозиціонерів

На кінець 80-х рр. виникли сприятливі умови для відновлення змагань українського народу за свій суверенітет та незалежність. Ці умови обумовлювалися тим, що в період «перебудови», курс на яку проголосив у квітні 1985 р. на пленумі ЦК КПРС М. Горбачов, відбулися вагомі зміни та зрушення в суспільно-політичному житті СРСР та УРСР.

По-перше, через прояви демократизації та поширення гласності за дуже короткий час докорінно змінилися погляди суспільства стосовно керівних структур КПРС-КПУ, панування радянської ідеології та партійної системи. По-друге, Чорнобильська аварія 26 квітня 1986 р. теж стала основою збільшення соціального невдоволення. Ця трагедія була одним з каталізаторів, який схилив народ на боротьбу за незалежність України [66]. По-третє, виникають неформальні об'єднання та рухи, які почали творити опозицію владі. І по-четверте, неоднозначне сприйняття реформ доби «перебудови», яке компрометувало союзні та республіканські органи управління.

Такі політичні та соціальні зміни стали причиною розвитку подальших суспільних подій в СРСР і в Україні, оскільки саме на цьому підґрунті виникає Народний Рух України за перебудову. Його створенню передувала тяжка та подвижницька праця, тривалі змагання багатьох поколінь українських борців за незалежність Батьківщини [67].

7 травня 1989 р. у Будинку архітектора у Львові відбулись Установчі збори Львівської крайової організації НРУ за перебудову. Для того, щоб їх не викрили, вони називалися «зборами інтелігенції». Організаторами цих зборів були Р. Братунь та В. Іськів, котрий очолив виконавчу структуру організації.

Постійна критика Компартією Народного Руху України дала неочікуваний результат – це збільшення його лав. На початку 1989 року рух підтримували сотні, незабаром – тисячі людей [68].

Народний Рух України виступив як широка коаліція національно-демократичних сил, об'єднавши представників усіх верств населення, які підтримали демократичні реформи в республіці, та став чинником консолідації національно-демократичних сил. У суперечках із комуністичною ідеологією НРУ став своєрідним спрямовуючим вектором для національно-демократичного руху.

Вагомою подією в політичному житті України став Перший Установчий з'їзд НРУ, що проходив 8-10 вересня 1989 р. у Києві. Учасників з'їзду налічувалося 1109 чоловік, що представляли близько 280 тис. членів Руху, об'єднаних у 1247 організаціях [67].

Установчий з'їзд став важливою подією в житті української діаспори. На збори прибули гості з США, Канади, Аргентини, Франції, Великобританії, Бельгії, Німеччини, Чехословаччини, Польщі та інших країн. Перший Всеукраїнський з'їзд НРУ об'єднав усіх українців цілого світу в одне ціле – український народ.

Під час проведення з'їзду було розглянуто завдання, які покладались на Народний Рух України за перебудову: суверенітет України, демократизація, національне відродження та перспектива перебудови. Установчий з'їзд поклав початок об'єднання в Русі двох суспільно-політичних течій: поміркованої, яку очолювали О. Гончар, І. Драч, М. Горинь, котрі йшли на співробітництво з партійними органами та виступали за економічну незалежність республіки в складі Союзу Радянських Соціалістичних Республік, та радикалів (В. Чорновіл, Л. Лук'яненко), які наважилися на відкриту боротьбу з партійним керівництвом за самостійність України.

На початку 1990 р. в НРУ з'явилася реальна можливість здобути власну незалежність через розпад Союзу Радянських Соціалістичних Республік.

ЦК КПРС прийняв рішення про «перебудову» соціально-економічного розвитку Радянського Союзу в 1985 р. Однією з проблем в часи М. Горбачова

стали відкриті страйкові рухи у вугледобувних районах. Шахтарські страйки відіграли важливу роль у прискоренні процесу розпаду СРСР.

Передумовою страйкового руху стало погіршення постачання шахтарських міст і селищ продовольчими та промисловими товарами в умовах тотального дефіциту. Крім цього, обурення шахтарів накопичувалося через низький рівень техніки безпеки, а також через низький рівень заробітної платні. 10 липня 1989 р. 300 працівників шахти ім. Шувякова (Кузбас) відмовилися розпочати свою роботу та висунули 20 вимог адміністрації. Основні вимоги були пов'язані з оплатою праці у вечірній час, встановленням єдиного вихідного дня, забезпеченням шахт і шахтарів миючими засобами та харчуванням під час роботи під землею [69]. Місцева адміністрація з легкістю могла вирішити проблеми шахтарів, але вирішила проігнорувати їх.

З 16 по 20 липня 1989 року оголосили страйк й шахтарі Донецького та Львівсько-Волинського вугільних басейнів. 17 липня було створено об'єднаний страйковий комітет, який очолив машиніст В. Блищик. Він, від імені усіх страйкарів, направив міністру вугільної промисловості СРСР та керівництву об'єднання «Макіївкавугілля» пакет економічних вимог [70].

Тому саме страйки шахтарів стали вирішальним фактором економічних та політичних змін в країні.

У листопаді 1989 року утворився Демократичний блок, в якому були об'єднані 43 організації, зокрема: Народний Рух України за перебудову, Товариство української мови Т. Г. Шевченка, «Меморіал», Українська Гельсінська спілка, Товариство Лева, Спілка незалежної української молоді та Українська студентська спілка [71].

В 1990 році відбулися перші відносно вільні вибори в республіці. Демократичний блок здобув 111 депутатських мандатів до Верховної Ради УРСР та значну кількість мандатів до міських рад.

Вагомим кроком боротьби НРУ на шляху до здобуття незалежності від СРСР стали Декларація про державний суверенітет України та постанова Верховної Ради УРСР про проходження військової служби громадянами України на території республіки.

16 липня 1990 р. Верховна Рада УРСР схвалила Декларацію про державний суверенітет України [5], яка була виваженим і аргументованим документом, укладеним з урахуванням політичних реалій та конкретної ситуації того періоду. Її розробники пішли шляхом створення передумов незалежності Української держави набагато далі, ніж це було раніше. Декларація мала відігравати роль принципово нового, основоположного, засадничого, фундаментального документу, посиляючись на який можна було б відстояти права України та її народу під час складних процесів, причому не тільки того часу, а й певною мірою і сьогодні [72].

Комуністи вважали, що Декларація – це крок до стабілізації політичної ситуації. Адже документ передбачав розширення повноважень республіканських органів влади. Юридично УРСР ставала частиною федеративної держави, чого домагалися лідери Української РСР під час перебудови.

А керівники опозиції розглядали цей документ як перший крок на шляху досягнення незалежності Україною. Лідери впливових партій вирішили, що тепер для проголошення незалежності слід консолідувати зусилля. Не дивлячись на всю різницю між опозиційними партіями, вони об'єднали сили для боротьби. Прикладом для них служила боротьба в 1990 р. прибалтійських республік, які все ж досягали своєї мети [72].

Підписання Декларації про державний суверенітет України дало поштовх до подальших кардинальних змін у країні, а саме – здобуття незалежності та скинення радянської влади всередині країни.

Ще одним кроком непокори стала широкомасштабна акція, організована українською молоддю, переважно студентами, яка отримала назву «Революція на граніті». Студентське голодування відбулося 2 – 17 жовтня 1990 р. на площі

Жовтневої революції у Києві (зараз – Майдан Незалежності). Організаторами акції стали київська Українська студентська спілка (УСС) та львівське Студентське братство. У студентів було п'ять вимог до тодішньої влади:

- перевибори Верховної Ради УРСР;
- націоналізація майна КПУ та ЛКСМУ;
- недопущення підписання нового союзного договору;
- відставка Голови Ради Міністрів УРСР В. Масола;
- прийняття рішення про військову службу громадян УРСР в межах республіки [73, с. 96].

В перші дні голодування почало 108 студентів, а до останнього дня їх налічувалося 298. Разом з київськими студентами голодували студенти з Сум, Тернополя, Івано-Франківська, Полтави, Рівного, Вінниці, Дрогобича. 10 жовтня студенти заблокували Держтелерадіо УРСР та вийшли в прямий етер, а 15-16 жовтня захопили «червоний» та «жовтий» корпуси Національного університету ім. Шевченка, а ось деякі студенти Політехнічного університету мало не прорвалися у Верховну Раду. Тому Верховна Рада мусила у відповідь на вимоги студентів ухвалити Постанову та відправити у відставку В. Масола.

Студенти усвідомлювали, що їх акцію можуть розганяти силові структури, тому дуже добре укріпили своє наметове містечко та організували службу охорони табору [73, с. 97].

Майже через рік Л. Лук'яненко написав за декілька годин Акт незалежності України, який 24 серпня 1991 р. підписали, і Україна здобула свою довгоочікувану незалежність.

Але за декілька днів до цього 19 – 21 серпня 1991 р. відбувається «Серпневий путч» - державний переворот в СРСР, коли самопроголошений Державний комітет з надзвичайного стану (ДКНС) намагався усунути від влади президента СРСР М. Горбачова для збереження Радянського Союзу.

Серпневі події відіграли вирішальну роль не лише у справі проголошення незалежності України, але й у долі партійно-радянської номенклатури УРСР. 19 серпня епіцентром подій у республіці став кабінет голови Верховної Ради УРСР Л. Кравчука. Того ж дня Кабінет Міністрів УРСР ухвалив постанову «Про створення тимчасової комісії для запобігання надзвичайним ситуаціям», яку очолив Є. Марчук [див. 74].

Партійні функціонери ЦК КПУ підтримували путчистів. Такі видання, як «Радянська Україна», «Сільські вісті», «Правда України» всі дні серпневого путчу друкували матеріали ДКНС у повному обсязі. Однак національно-демократичні партії та націоналістичні табори засудили заколотників: Народний рух України, Союз українського студентства, «Меморіал», Товариство Лева, Спілка незалежної української молоді.

Активний опір місцевого населення та те, що заколотники не наважувалися віддати наказ про штурм будівлі Верховної Ради Республіки, призвело до провалу серпневого путчу. 21 серпня 1991 р. М. Горбачов повернувся до Москви, а організатори ДКНС були арештовані.

Наступають вирішальні 23 – 24 серпня 1991 р., які змінили життя мільйонів українських людей. Прийняття Акту незалежності відбувалося в умовах загрози повної втрати суверенітету внаслідок спроби державного перевороту в СРСР, і тому першими його словами були: «Виходячи із смертельної небезпеки...» [6] (Додаток 2). Текст документу підготували 23 серпня депутат Верховної Ради Левко Лук'яненко, який був ініціатором проголошення незалежності, та Леонтій Сандуляк. Текст повинен був бути лаконічним і водночас не викликати дискусій серед депутатів, які здебільшого були комуністами. На шкільному зошиті був написаний один із найважливіших документів нашої держави (Додаток 1). Спочатку документ мав називатися універсалом, проте згодом назву замінили. Ось як згадує ці події сам Л. Лук'яненко: «Необхідно написати такий законопроект, який би проголошував незалежність країни, і в якому не буде дискусійних положень. Його треба ухвалити без обговорень. Бо якщо почнеться

дискусія, то все затягнеться. За один день не ухвалимо. А потім – вихідні. У комуністів пройде страх. І нам не вдасться проголосити незалежність» [75].

24 серпня була скликана надзвичайна сесія, на яку прийшли всі депутати. Л. Кравчук оголосив порядок денний, де зазначалося питання про Акт проголошення Незалежності. Після короткого 20-хвилинного обговорення комуністами Акту 24 серпня 1991 року о 17:55 Верховна Рада України прийняла історичний документ виняткового значення для долі українського народу.

Отже, 30 років боротьби дисидентів, а згодом правозахисників з комуністами завершилися відокремленням від Росії та здобуттям незалежності. Репресії радянської верхівки проти інакодумців не зламали цих людей, а навпаки загартували, і вони повернулися з думкою, що потрібно будувати свою власну, вільну, незалежну країну.

ВИСНОВКИ

Підбиваючи підсумки роботи за темою «Роль дисидентів у становленні української незалежності», по-перше, хочеться зазначити, що дисидентський рух був важливим фактором у процесі формування української національної свідомості та незалежності.

Під час радянської епохи дисиденти виступали проти політики тоталітарного режиму та прагнули до змін в політичній системі. Вони вимагали свободи слова, віри та об'єднання, а також прав національних меншин, які були репресовані.

Дисиденти відіграли важливу роль у проголошенні незалежності України. Зокрема, вони були одними з найактивніших противників радянської влади в Україні і відстоювали ідею національної свободи та самовизначення. У період «застою» в Україні дисиденти були важливим джерелом ідей та практик громадянської самоорганізації, демократії та прав людини. Вони активно взаємодіяли з демократичними силами в інших республіках СРСР, що дозволило виробити єдиний підхід до вирішення питання про незалежність України.

Дисидентський рух став основою національно-визвольного руху в Україні. За допомогою своїх акцій та дій дисиденти показали світовому співтовариству, що українці не згодні жити під контролем радянської влади та прагнуть своєї незалежності.

Крім цього, українські дисиденти та правозахисники боролися за права національних меншин, зокрема кримських татар, яких радянська влада депортувала з Криму. Вони підтримували та організовували демонстрації, голодування та інші форми протесту проти порушень прав людини.

Як і будь-який опір тоталітарній владі, дисиденти отримали відповідь з боку партійної верхівки. Більшість українських інтелігентів були репресовані до концтаборів в Мордовії та Сибіру, ув'язнені, закриті в психіатричних лікарнях з діагнозом «паранояльні реформістські маячні ідеї» або «шизоїдна психопатія», «злаякісна шизофренія» та «шизоінакодумство». Багатьох з так званих

«інакодумців» було звільнено з професорської роботи при університетах та відраховано з вищих навчальних закладів.

Але такі дії радянського керівництва не зламали надію дисидентів після звільнення. Повернувшись із таборів та ув'язнень, дисиденти з новим ентузіазмом та силами розпочали нову боротьбу у вигляді Української Гельсінської групи та Української Гельсінської спілки, яка згодом переросла в партію Народний рух України, яка складалася лише з українських правозахисників і мала на меті здобуття незалежності.

Дисидентство стало важливою складовою частиною історії України, сприяло розвитку демократичних інститутів, зміцненню національної свідомості та забезпеченню свободи та незалежності держави.

У 1991 році Україна оголосила свою незалежність, і це було досягнуто завдяки наполегливим зусиллям дисидентів, які протягом десятиліть боролися за права та свободу українського народу. Багато дисидентів, такі як В. Чорновіл, Л. Лук'яненко та інші стали активними політиками та державними діячами, які були включені до процесу формування нової демократичної держави. Вони брали участь у роботі Верховної Ради, уряду та інших державних структурах, що допомогло змінити політичну систему країни та забезпечити свободу та права громадян. Сьогодні Україна є незалежною державою з власною культурою, мовою та ідентичністю, і це, в першу чергу, величезна заслуга українських дисидентів, які своїми діями та акціями поклали початок розвитку незалежної української держави.

На сьогодні, в подіях повномасштабної війни нам слід пам'ятати, як наші попередники боролися та вибороли незалежність для нас. І наше ключове завдання – це зберегти таку довгоочікувану свободу, яку нам подарували дисиденти.

Важливо вшанувати та пам'ятати внесок дисидентів та правозахисників у цей процес, а також продовжувати розвивати демократію та громадянське суспільство в Україні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Загальна декларація прав людини: офіц. текст, 1948. [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text
2. Заключний акт Гельсінських угод: офіц. текст, Гельсінкі, 1975. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.osce.org/helsinki-final-act>
3. Конституція СРСР: офіц. текст, 1977. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0001400-77#Text>
4. Конституція УРСР: офіц. текст, 1978. [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/001_001#Text
5. Декларація про державний Суверенітет: офіц. текст, Київ, 1990. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/55-12#Text>
6. Акт незалежності України: офіц. текст, Київ, 1991. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://tsdavo.gov.ua/gmedia/12-1-16-4630-2-jpg/>
7. Декларація та Меморандум №1: офіц. текст, 1976. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://avr.org.ua/viewDoc/27580>
8. Русначенко А. Декларація принципів УГС: плани і здійснення/нездійснення / Український інститут національної пам'яті. – Київ. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://uinp.gov.ua/informaciyni-materialy/dopovidi/konferenciya-ugs/deklaraciya-pryncypiv-ugs-plany-i-zdiysnnyanezdiysnennya#:~:text=«Декларації...»%20в%20такому%20вигляді,або%20Європи%2C%20так%20і%20повної>
9. Український вісник. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://ounuis.info/library/journals/598/ukrainskyi-visnyk-zhurnal.html>
10. Дзюба І. М. Інтернаціоналізм чи русифікація? – К.: Києво-Могилянська акад., 2005. – 336 с.
11. Чорновол В. М. Лихо з розуму. Париж: Перша укр. друк. в Франції, 1967. – 335 с.

12. Лук'яненко Л. Г. Що далі? – Лондон: Українська Центральна Інформаційна Служба, 1989. – 48 с.
13. Лук'яненко Л. Г. Сповідь у камері смертників. – К.: Вітчизна, 1991. – 130 с.
14. Гель І. Грані культури. – Лондон: Українська видавнича спілка, 1984. – 187 с.
15. Бадзьо Ю. Право жити: Україна в складі СРСР, людина в системі тоталітарного соціалізму. – К.: Таксон, 1996. – 400 с.
16. Хейфец М. Українські силуети. – Нью-Йорк: Сучасність, 1985. – 239 с.
17. Алексеева Л. История инакомыслия в СССР. Новейший период. – М.: ЗАО РИЦ «Зацепа», 2001. – 384 с.
18. Жуковський А., Субтельний О. Нарис історії України/Ред. Я. Грицак, О. Романів. – Львів: Вид-во Наукового товариства імені Т. Шевченка у Львові, 1992.— 230 с.
19. Данилюк Ю., Бажан О. Опозиція в Україні (друга половина 50-х – 80-ті рр. ХХ ст.) – К.; Рідний край. 2000. – 616 с
20. Батенко Т. «Я повстаю, отже, я існую...»: політичний портрет І. Геля. (Нарис з історії українського руху опору кінця 1950-х – початку 1990-х років). – Львів: НТШ, 1992. – 222 с.
21. Зайцев Ю. Д. Дисиденти: опозиційний рух 60-80-х рр. // Сторінки історії України. ХХ ст. – К.: Освіта, 1992. – С. 195 – 205.
22. Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960-1980-х років. – К., 1995. – 224 с.
23. Русначенко А. Національно-визвольний рух в Україні: середина 1950-х – початок 1990-х років. – К.; Видавництво імені Олени Теліги, 1998. – 720 с.
24. Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ століття. К.: Основи, 1997. – 423 с.
25. Бажан О. Г. Дисидентство в УРСР: спроба дефініції / О. Г. Бажан // Магістеріум : історичні студії. – Вип. 7. – НаУКМА. – К. : Стилос, 2001. – С. 27-31.

26. Бажан О. «Шістдесятництво» // Політична енциклопедія. Редкол.: Ю. Левенець, Ю. Шаповал. – К.: Парламентське видавництво, 2011. – 784 с.
27. Баран В., Даниленко В. Україна в умовах системної кризи (1946- 1980-ті роки). - К., 1999. – 204 с.
28. Нарис історії дисидентського руху в Україні (1956 – 1987) / Харківська правозахисна група. – Харків: Фоліо, 2003. – 144 с.
29. Політична історія України ХХ століття: Підручн. для студ. вищ. навч. закл. / А. І. Кудряченко, Г. І. Калінічева, А. А. Костиря. – К.: МАУП, 2006. – 696 с.
30. Нельга О. В. Українська етносоціологія: навч. посібник. – Київ, 2015. – 538 с.
31. Лук'яненко Л. Не дам загинуть Україні! – К., 1994. – 512 с.
32. Федько А. В., Каліберда Ю. Ю. Українська робітничо-селянська спілка у протиборстві з радянською тоталітарною системою. [Електронний ресурс].
Режим доступу:
http://www.rusnauka.com/22_PNR_2012/Istoria/1_115204.doc.htm
33. Довідник з історії України. Т. 3. (Р – Я). / За ред. І. З. Підкови, Р. М. Шуста. – К., 1999. – 688 с.
34. Баран В. М. Україна 1950 – 1960-х рр.: еволюція тоталітарної системи – Львів: Інститут українознавства, 1996. – 448 с.
35. Бажан О.Г. Український національний фронт, підпільна націоналістична орг-ція // Енциклопедія історії України: Україна—Українці. Кн. 2 / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. - К.: В-во «Наукова думка», 2019. - 842 с.
36. Жулинський М. Люди, що виривалися із обмежень звичності. Українська інтелігенція періоду «хрущовської відлиги»: репресій // Літературна Україна, 1996. – С. 5-6.
37. Мельникова О. С. Особливості дисидентських комунікацій в Україні 1960 – початку 1990 рр.: дис. канд. наук соц. комун.: 27.00.01 / Мельникова Олена Сергіївна. Дніпро: 2018. 399 с.

38. Бердиховська Б., Гнатюк О. Бунт покоління: Розмови з українськими інтелектуалами / Б. Бердиховська, О. Гнатюк; пер. з пол. та літ. ред. Р. Харчук. – Київ: Дух і літера, 2004. – 332 с.
39. Бача Ю. Вибрані твори: публіцистика і літературознавство / Ю. Бача; [передм. В. Любимова]. - Ужгород: Мистецька Лінія, 2008. – 592 с.
40. Наумова О. Публікація творів самвидаву в українських видавництвах за межами СРСР // Вісник Львівського університету №8, 2014. – С. 62 – 75.
41. Мир и «Смолоскип» Осип Зинкевич об украинской работе: интервью // День. – 1996 - №34. Див.: <https://day.kyiv.ua/ru/article/intervyu/mir-i-smoloskip>
42. Овсієнко В. Світло людей: мемуари та публіцистика. У 2 кн. Кн. 2-га. 2-е вид. доп. Харків: Харківська правозахисна група. – К.: Права людини, 2007. – 352 с
43. Блох. С., Реддауэй П. Диагноз инакомыслие: как советские психиатры лечат от политического инакомыслия. – К.: Ассоциация психиатров Украины, 1995. – 287 с.
44. Захаров Б. Нарис історії дисидентського руху в Україні (1956 – 1987) / Б. Захаров. – Х.: Фоліо, 2003. – 287 с.
45. Bertelsen O. Rethinking Psychiatric Terror against Nationalists in Ukraine. – Kyiv: Mohyla Humanities Journal, 2014. – p. 27 – 76.
46. Крупник Л. Каральна психіатрія та її жертви. Український інститут національної пам'яті. [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://www.google.com/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=&cad=rja&uact=8&ved=2ahUKEwjFysHgnNv8AhXL_CoKHSWCB70QFnoECAsQAQ&url=https%3A%2F%2Fuinp.gov.ua%2Fpresentr%2Fnovyny%2Fkaralna-psyhiatriya-ta-yiyi-zhertvy-yak-rozpravlyalysya-z-dysydentamy-v-doburozvyenogo-socializmu&usg=AOvVaw1OkJhrB0EFwLU_MEh1JaaN
47. Зарецький О. Українські шістдесятники і хрущовська відлига в етнокультурному просторі СРСР. – К.: Сучасність №4, 1995. – С. 113 - 125.

48. Бажан О. Спецоперація КДБ УРСР «Блок»: розробка, хід, наслідки. Наукові записки НаУКМА. Історичні науки, 2013. – С. 30-36.
49. Тарнашинська Л. Українське шістдесятництво: профілі на тлі покоління. – Київ, 2010. – 632 с.
50. В'ятрович В. Операція «Блок». Дія Перша. Україна. Історія з грифом – «Секретно». – Х.: КСД, 2022. – С. 413 – 417.
51. В'ятрович В. Острів свободи за колючим дротом. Україна. Історія з грифом – «Секретно». – Х.: КСД, 2022. – С. 428 – 435.
52. Секо Я. Основні етапи діяльності Української Гельсінської групи // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. І. С. Зуляка. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2012. – Вип. 1. – С. 228
53. Документи Української Громадської Групи сприяння виконанню Гельсінських Угод. Меморандум Ч. 1 // Українська суспільно-політична думка в ХХ ст.: Документи та матеріали: У 3-х т. Т. 1 – Мюнхен: Сучасність, 1983. – С. 285 – 305..
54. Наші завдання // Українська Гельсінська Група. 1978 – 1982: Документи і матеріали. – Торонто-Балтимор: Смолоскип, 1983. – С. 21 – 28.
55. Рух за права людини на тлі національних змагань українського народу // Українська Гельсінська Група. 1978 – 1982: Документи і матеріали. – Торонто-Балтимор: Смолоскип, 1983. – С. 29 – 35.
56. Відкритий лист до Президії Верховної Ради Союзу РСР та Центрального комітету КПРС від громадянина Української РСР Бадзя Юрія Васильовича. – Нью-Йорк, 1980. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://library.khpg.org/index.php?id=1210634018>
57. 9 листопада відзначається 40-річчя заснування Української Гельсінської Групи. Український інститут національної пам'ять. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://old.uinp.gov.ua/news/9-listopada-vidznachaetsya-40-richchya-zasnuvannya-ukrainskoi-gelsinskoj->

69. Русначенко А. М. Пробудження: робітничий рух на Україні в 1989 – 1993 рр. – К.: КМ Akademia, 1998. – 230 с.
70. Даниленко В. М. Україна в 1985 – 1991 рр.: остання глава радянської історії. – К.: Інститут історії України НАН України, 2018. – 278 с.
71. Камінський А. На перехідному етапі. «Гласність», «перебудова» і «демократизація» на Україні – Мюнхен: Вид-во М. Баб'юка, 1990. – 623 с.
72. Терзі О. С., Ковальова М. В. Вплив Декларації про державний суверенітет на розвиток конституційного ладу // Наука. Релігія. Суспільство. №3. – Донецьк: Макіївський економіко-гуманітарний університет, 2010. – С. 124 – 128.
73. Сич О. Революція на граніті 1990 р. і Помаранчева революція 2004 р.: динаміка впливу націоналістичних структур. Історико-політичні студії. Збірник наукових праць. 2018. № 1 (9). С. 95–106.
74. Кузьменко Ю. В. Серпневий путч 1991 р. та його вплив на партійно-радянську номенклатуру УРСР // Український історичний журнал. 2011. №4. С. 41 – 54. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://resource.history.org.ua/publ/journal_2011_4_41
75. Чернетка Акту проголошення незалежності України. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://nmiu.org/archive-exhibit/877-cherнетка>

ДОДАТКИ

~~Закон~~ (Універсал) Акті проголошення
23-08-911-
изда. Верховної Ради УСРР про
Української держави
визнання волю народу України
до пелити в незалежній державі
продовжуючи традиції державо-
створення Української Народної
республіки, сформульовані
22 серпня 1918 року в IV Універсалі
в огляду на
з огляду на необхідність ~~реалі-~~
здобуття Декларації про
державний суверенітет Україн-
ської ^{республіки} проголошує
відновлення державності наро-
дівського народу та суверенної
самостійної української держа-
ви — республіки Україна. ~~в межах~~
Територія української держави
є цілісна і невідчужима, і ~~на ній~~
^{конституційне} ~~де-юре~~ законодавство УСРР не
є чинне на території республіки
Україна.

— Керуючись Статутами ООН та іншими
міжнародно-правовими документами про
право народу на самовизначення

Рис. 1. Чернетка Акту Незалежності України [74]

Рис. 2. Акт Незалежності України [6]

